

Artikel: Techniek in de geest van de patiënt. De Nederlandse voorgeschiedenis van de AI-psychose (1790-1900)

Auteur: Maud Berbé

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 47, nummer 4 (2026), pp. 28-39.

© 2026 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Abstract: Psychiatrists and sociologists emphasise that patients use cultural phenomena to shape their unformed delusions. Yet, systematic qualitative analyses of the precise technology's historical impact on delusions are scarce. This article examines how the cultural context of technology influenced delusional content among patients in Dutch asylums during the period of industrialisation (1850–1900), compared to 1790–1850. The rapid technological catch-up after 1850 provides a strong case for studying this impact. Drawing on Roy Porter and the perspective of clinical patients, I analyse Dutch reporting on technology, which was either positive or critical, but primarily fearful. These societal responses are reflected in approximately 800 patient files from Rosmalen, Rotterdam, Amsterdam, and Utrecht. I conclude that delusions function as mirrors of their cultural context, reflecting not only the names and forms of technologies, but also societal sentiments, albeit amplified. For historical research, such delusions are thus valuable sources, provided their hyperbolic psychological expression is considered.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

TECHNIEK IN DE GEEST VAN DE PATIËNT

DE NEDERLANDSE VOORGESCHIEDENIS VAN DE AI-PSYCHOSE (1790-1900)

Maud Berbé

Veel psychiatrische casestudy's beschrijven patiënten met wanen over technologie, van internet, 4G en kunstmatige intelligentie tot kernbommen en Bluetooth.¹ Machines lijken vaak al kort na hun uitvinding terug te keren in de geest van de mens, ook al tijdens de Nederlandse industrialisatie in de negentiende eeuw, waardoor techniekwanen allerm minst een recent fenomeen zijn. Nederlandse patiëntendossiers uit die tijd laten zien dat sommigen vreesden voor elektrische apparaten op hun dak of droomden van tienduizend stoomboten.

De afgelopen weken is er een ontluisterend beeld ontstaan bij psychiaters over een zekere 'AI-psychose'. Er worden steeds vaker gevallen gemeld van mensen die wanen ontwikkelen na intensief gebruik van grote taalmodellen (LLM's), zoals ChatGPT, bijvoorbeeld met ideeën dat het een goddelijk wezen is, een liefdespartner of een kwaadaardige vervolger. Psychiaters en filosofen, onder wie Hamilton Morrin en Michael Levin, werpen de these op dat generatieve AI psychoses in de hand werkt. De taalmodellen zouden waanideeën niet alleen versterken, maar ook de grenzen van de realiteit verder vervagen.² Of deze psychoses bij gezonde mensen kunnen ontstaan, is onduidelijk, zo beargumenteren zij. Journalisten, psychoprofessionals en ervaringsdeskundigen op X en Reddit zijn somberder — een indicatie van hoe mensen in het algemeen aankijken tegen de invloed van techniek op ons mentale welzijn. 'Het is de vonk die psychoses aanwakkert,' schrijft een Amerikaanse psycholoog op X, die pleit voor triggerwarnings en beperkte toegang tot de technologie. En ook de conclusie van ervaringsdeskundigen op het Reddit subforum r/psychosis luidt onomwonden:

deze techniek *maakt* ons gek.

Waanbeelden met technologische referenties, die ik techniekwanen noem, zijn allesbehalve nieuw. In 1883 schreef Cornelis Sus vanuit het Rosmalense gesticht dat hij 'in verband [stond] tot elektriciteit, voortgeplant door magnetisme, [en] bevorderd door camera obscura en telefoon.' Hij voelde zich bestuurd door een 'elektrisch poppenspel'.³ Net als bij AI-wanen gebruiken patiënten dus bepaalde technieken om vervolgingsangst vorm te geven. Deze vervolging had in Sus' gefabuleerde wereldbeeld door van alles veroorzaakt kunnen worden, zoals zwarte magie of kwade dampen, maar zijn fixatie hechtte zich aan deze technieken boven andere fenomenen. De fixatie op techniek suggereert dat waanvoorstellingen vervormde spiegels zijn van hun culturele context. En dus mijn stelling: techniek geeft vorm en inhoud aan de ongevormde waan die al onder de oppervlakte aanwezig is. De waan is daarmee een bijzondere representatie van sentimenten en de culturele context rond technologie.

De impact van techniek op wanen is in recente tijd vooral kwantitatief onderzocht. Maar er bestaat ook een

handjevol kwalitatieve studies. Psychiaters als Thomas Stompe en Vladimir Lerner betogen dat psychosegevoelige mensen culturele fenomenen gebruiken om hun wanen concreet te maken.⁴ Zo beschreef een casus uit 1999 een Israëlische patiënte die overtuigd was dat zij een internetsite was en door internetstraling werd beïnvloed. Volgens Stompe toont dit de psychoplasticiteit van het brein; met andere woorden, wanen zijn volgens hem gevoelig voor tijd en cultuur en weerspiegelen de technologische context van hun periode. Hij benadrukt daarbij dat het vooral de terminologie van technieken is die in wanen wordt weerspiegeld.⁵ Dat Sus sprak over magnetische stralingen zegt dus niet alleen iets over hemzelf, maar ook over de bredere samenleving. Ik voeg daaraan toe dat patiënten niet alleen de naam van technieken lijken te weerspiegelen in hun wanen, maar ook de bredere sentimenten die destijds over deze technieken heersten. Tegen deze achtergrond beargumenteer ik dat historici dergelijke narratieven als volwaardige bron kunnen gebruiken. Toch ontbreekt grotendeels een systematische en kwalitatieve analyse van de historische impact van techniek op waanvoorstellingen, terwijl juist dit type bron een schat aan historische informatie biedt.

In dit artikel onderzoek ik hoe berichtgeving over techniek de inhoud van waanbeelden beïnvloedde bij patiënten in Nederlandse gestichten tijdens de industrialisatie (1850-1900), vergeleken met de voorafgaande decennia (1790-1850). De veronderstelde Nederlandse technische achterstand, die na 1850 snel werd ingehaald en het technische landschap abrupt veranderde, maakt deze casus bijzonder geschikt. Aan de hand van achthonderd dossiers uit het Rotterdamse, Utrechtse en Amsterdamse gesticht en krantenartikelen laat ik zien hoe elke generatie haar eigen machines in de geest draagt. Daarbij ligt mijn focus vooral op drie technologische

innovaties: elektriciteit, magnetisme en stoomschepen. Ik beargumenteer dat techniekwanen vaak als een gebogen spiegel werken. Ze vergroten en vervormen bestaande maatschappelijke reacties op nieuwe technologieën. Klinische wanen vormen op die manier een verrassend rijke bron om ideeën uit de samenleving te achterhalen, mits er rekening wordt gehouden met de vertaling in het psychische beeld van de hyperbool.

Het beginsel van welwillendheid

Een belangrijk uitgangspunt in mijn onderzoek is het principe van welwillendheid, zoals omschreven door filosoof Rosalind Hursthouse. Zij betoogt dat we moeten proberen de meest redelijke of aannemelijke interpretatie te vinden van wat we lezen of horen, in plaats van de slechtste. Ter illustratie geeft ze het voorbeeld van een 86-jarige tante die regelmatig namen door elkaar haalt. Zo vertelt ze aan gasten dat Jack laatst op bezoek was, haar neefje, maar vergist zich door te zeggen dat Jeff er was, haar overleden man. In plaats van haar verhaal letterlijk te interpreteren als een krankzinnige fantasie van een vrouw die gelooft dat de doden kunnen terugkeren, begrijpen we vaak moeiteloos dat ze het over haar neefje heeft.⁶ Dit principe is ook waardevol voor het interpreteren van wanen. Hallucinaties zijn geen willekeurige verzameling van angsten en verlangens: er schuilt een zekere rationaliteit in. Sus was bijvoorbeeld niet zomaar bang voor telefonie. De culturele context van de techniek, waarin verhalen over afluisteren en giftige stoffen circuleerden, beïnvloedde zijn geest.

Door wanen als waardevolle historische bronnen te beschouwen en ruimte te maken voor empathie, kunnen historici de ervaringen van patiënten beter begrijpen en in hun context plaatsen. Deze benadering verrijkt de medisch-culturele geschiedenis en de geschiedenis van de psychiatrie, en geeft



Afb. 1: De explosie van het stoomschip Moselle, in Cincinnati, op de Ohio rivier. Afkomstig uit Charles Ellms, *The Tragedy of the seas; or, sorrow on the ocean, lake, and river, from shipwreck, plague, fire and famine* (New York 1841), 832.

een stem aan mensen wier perspectief vaak uit de geschiedschrijving verdween. Roy Porter betreurde dit al in de jaren tachtig.⁷ Hoewel medische historici zijn pleidooi lauweren en het als voetnoot in inleidingen opnemen, blijkt een werkelijk patiëntgerichte geschiedschrijving in de praktijk lastig, aldus Flurin Condrau.⁸ Met dit onderzoek, dat wanen als bron beschouwt, wil ik een nieuwe richting voorstellen om deze patiëntgerichte geschiedenis tot leven te brengen. Om te begrijpen hoe zulke waanvoorstellingen zich historisch ontwikkelden, keer ik terug naar de periode voorafgaand aan de Nederlandse industrialisatie, toen nieuwe vormen van techniek hun intrede deden in het dagelijks leven en de verbeelding van de Nederlandse mens.

De mysterie en trage implementatie van techniek (1790-1850)

In 1828 schreef een journalist in het *Algemeen Dagblad* dat de wereld volledig veranderd was sinds de tijd van Christoffel Columbus. Waar vijftiende-eeuwse ontdekkingsreizigers nog de 'hand des

Satans' op zeeën zagen, geloofde hij dat aardse gevaren inmiddels waren geweken.⁹ Stoomschepen zouden matrozen niet langer het leven kosten en via telegrafie kon men binnen enkele dagen met Beijing communiceren. Deze hoopvolle visie illustreert de vervoering waarmee een deel van de Nederlandse pers tussen 1790 en 1850 innovaties beschreef, die de wereld kleiner en handel sneller en toegankelijker zouden maken voor mensen van verschillende standen in de maatschappij.

Toch bleef dit voor Nederland grotendeels een droombeeld. Terwijl Engeland al sinds 1800 industrialiseerde, kwam de Nederlandse industrialisatie pas na 1850 goed op gang. In 1850 werd slechts vier procent van de machines met stoom aangedreven, tegenover vijftig procent in Engeland.¹⁰ Spoorwegen stuitten op technische en economische twijfels.¹¹ Redacteurs vreesden het verlies van nationale hegemonie en beschouwden de traagheid in innovatie soms juist als een zegen, omdat stoomketels konden ontploffen en treinen konden wegzakken in moerassige grond.¹² Deze angst voor

ongelukken was overigens reëel. In 1838 ontploften stoomketels op het schip *Moselle*, waarbij meer dan honderdtwintig passagiers omkwamen.¹³ De kritiek op deze nieuwe vervoersmiddelen mengde zich dus met concrete gevaren. Veel auteurs wezen daarnaast op de ongrijpbaarheid van deze technieken als bron van hun vrees. In een reportage over de eerste overtocht van een stoomschip van New York naar Albany is te lezen dat slechts een paar mensen precies wisten hoe stoom het loodzware schip aandreef, aldus een reiziger. Voor het algemene publiek gold het als een geheim van een 'bovenaardsch karakter'.¹⁴ Toen bekend werd dat het schip ook reizigers zou vervoeren, reageerden enkele New Yorkers verbaasd. Voor vracht was de ontploffings- en zinkkans nog te overzien, maar voor mensen was het min of meer 'gevaarlijke waaghalzerij'.¹⁵

Op dezelfde manier werd de vroege toepassing van magnetisme tussen 1790 en 1850 als raadselachtig beschouwd. De *Arnhemse Courant* noteerde dat alleen het eindresultaat zichtbaar was, terwijl de interne werking voor leken ongrijpbaar bleef.¹⁶ In tegenstelling tot stoomschepen en treinen veronderstelde men dat deze krachten geneeskrachtig van aard waren. Franz Mesmer (1734-1815) stelde dat het lichaam deels uit een magnetisch fluidum bestond, dat bij vrije en evenwichtige stroming gezondheid bevorderde en bij blokkades ziekte veroorzaakte. In 1791 raakte dit zogenoemde dierlijk magnetisme bij veel Nederlandse artsen in zwang, waarbij dierlijk niet verwijst naar iets beestelijks, maar naar het Latijnse *animal*, wat zoiets betekent als 'levend' of 'beziel'. Later werd Mesmers idee overgenomen door de populaire cultuur in de vorm van alternatieve geneeswijze en kermisvoorstelling, waar magnetiseurs de uiteenlopendste kwalen meenden te kunnen genezen, als tovenaars bijna.¹⁷ Het was een echte hype. Het *Algemeen Dagblad* schreef dat de wachtruimte van een beroemde magnetiseur tot de

nok toe gevuld was met mensen. Hoewel magnetiseurs dus druk bezocht werden, bestond er tegelijkertijd angst voor kwakzalverij en misbruik.¹⁸ Sommige behandelaars, zoals Van der Lee en Witbraad, maakten mensen alleen maar zieker met medicatie en vroegen 'ijsselijke sommen', zo meenden twee redacteurs in de *Arnhemse* en *Groningse Courant*.¹⁹ Witbraad zou bijvoorbeeld een zwangere vrouw medicijnen hebben meegegeven tegen hoofdpijn, maar in plaats van verlichting te bieden, veroorzaakte de medicatie een brandend gevoel in haar buik, wat uiteindelijk tot een miskraam leidde.²⁰ Magnetiseurs geloofden ook dat ze cliënten in een somnambule trance konden brengen, waarbij deze als een slapende wijze inzichten kregen in hun eigen en andermans gezondheid, alsof hij of zij in contact stond met iets alwetends. Tegelijkertijd voedde dit, vooral bij de vrouwelijke clientèle, de vrees voor seksuele en morele schendingen.

Even mystiek als magnetisme was elektriciteit. Hoewel natuurkundigen sinds de achttiende eeuw meer inzicht kregen in elektrische lading en dokters elektrotherapie toepasten, bleef het 'gewone' volk in het ongewis over het ontstaan van elektriciteit. Zo noteerde de *Koninklijke Courant* in 1807 dat 'wij in het geheel niets [weten]' over de natuurkundige werkingen van het fenomeen, wat ruimte overliet voor spiritualistische verklaringen.²¹ Magische verschijnselen werden toegeschreven aan elektrische geleiding, zoals een vrouw die in 1819 'plots ontbrandde'.²² In Frankrijk beweerde een dokter dat hij met elektriciteit verbrande wezens kon doen herleven.²³ Elektriciteit, net als magnetisme en vervoersmiddelen, kreeg zo zowel praktische als bovenaardse en angstaanjagende betekenissen, met eigen individuele kenmerken.

Wanen in 1790-1850: een schip van louter goud

De angst en hoop rond technische ontwikkelingen, en het feit dat deze nog weinig zichtbaar waren in het Nederlandse landschap, weerspiegelen zich ook in de waanbeelden van de tijd. Uit ongeveer vierhonderd dossiers van patiënten in het Utrechtse Dolhuis en het Amsterdamse Buitengasthuis blijkt dat bij iets minder dan de helft wanen een rol speelden, waarvan een klein deel – twaalf gevallen – zich specifiek fixeerde op technologie, zoals stoomschepen en elektriciteit. In deze verslagen keren angstige en lovende berichtgeving over techniek vaak in uitvergrote vorm terug. Vooral onzichtbare krachten, zoals magnetisme en elektriciteit, kwamen voor in vervolgingswanen, terwijl groothedswanen zich leken te hechten aan vervoermiddelen (i.e. ‘gouden stoomboten’). Deze narratieven volgden zo een duidelijke logica.

Een voorbeeld van vervolgingswanen is de casus van Antje van Wijk (1844), die bang was voor mannen op haar dak die haar met ‘electrische machines’ te lijf wilden gaan.²⁴ Soms zag ze boos kijkende mannen in witte jassen naast haar bed. Wat ze van haar wilden, durfde ze niet te vertellen; ze begon te huilen, zong later psalmen en leek het voorval te vergeten. Het is onbekend of Antje behandeld werd met elektrotherapie, wat haar waan gevoed zou kunnen hebben. In dat geval is er een mogelijkheid dat de mannen in witte hemden artsen representeerden.

Ook magnetisme was een voedingsbodem voor vervolgingswanen. De kunstschilder Maximiliaan Kitzinger vreesde dat Gustaaf Wappers en David van Lennep hem met magnetische krachten vervolgden, wat hevige pijnen veroorzaakte. Enkele dagen later ontwikkelde hij een groothedswaan. Hij hoorde ‘pratende stemmen’ die hem bedreigden, maar verzekerde zijn arts dat hij nu zelf ‘een bovennatuurlijke magnetische kracht’ bezat om zich te verdedigen.²⁵ Zijn

angst werd zo een bron van hoop en kracht, conform de berichtgeving waarin magnetische kracht zowel helend als schadelijk kon zijn. Net als Maximiliaan voelde Geertruide Peerink zich door magnetisme volmaakt: ‘een echte koningin!’²⁶ Zij meende dat ze somnambule was, waardoor ze ‘het menselijk hart’ kon lezen en de aanwezigheid van mensen op afstand kon aanvoelen. Tegelijk richtte ze zich vooral op de positieve eigenschappen van deze toestand. De berichtgeving liet al zien dat deze helderziende staat grotendeels als positief werd gedefinieerd, op enkele angstige artikelen na. Dit sluit aan bij Lerner: positieve berichtgeving krijgt vorm in groothedswanen, terwijl gebrek aan positieve interpretatieruimte laat voor techniek in vervolgingsangsten. Eenzelfde patroon is zichtbaar in wanen over stoomschepen.

Stoomschepen lijken vooral te zijn gebruikt om de klinische hoogmoed van patiënten te verwoorden. Hoewel kranten vaak ongelukken beschreven, reflecteren de waanvoorstellingen juist de berichtgeving dat scheepvaart rijkdom en status bracht. Zo dacht Jan Pieter Wopstra in 1843, tijdens zijn verblijf in het Buitengasthuis, dat hij op een stoomboot zat die hij ‘op eigen rekening gekocht had’; hij probeerde de arts te overtuigen dat zijn ‘schip van louter goud was’.²⁷ Lambertus Pebben meende zelfs ‘tachtig stoomschepen en honderd huizen’ te bezitten.²⁸ Dit suggereert dat het ideaal van vooruitgang en nationale trots op de zeehandel in de verbeelding de overhand had boven de angstige krantenberichten. Mogelijk nam kritiek op dit moderne vervoersmiddel, doordat die vooral op de werkelijkheid was gericht en minder magisch geladen was, zelden de vorm aan van vervolgingswaan.

De vergelijking tussen berichtgeving en waanvoorstellingen laat zien hoezeer deze wanen een spiegel van hun tijd vormen. In de verslagen van patiënten werden technische vormen vaak letterlijk

overgenomen. Zoals Stompe stelde, vonden zij in de uiterlijke gedaanten van techniek een concrete vorm voor hun onverklaarbare waanbeelden. Toch speelde meer dan alleen imitatie hierbij een rol. Ook culturele betekenissen en het karakter van techniek kwamen in de wanen tot uitdrukking. Patiënten gebruikten hyperbolen om sentimenten te verwoorden die al in de samenleving leefden. Raadselachtige innovaties, zoals elektriciteit, kregen een prominentere plaats in vervolgingswanen dan stoomschepen. In hun gedaante van gebogen spiegels waarin waanbeelden maatschappelijke emoties weerspiegelen en uitvergroten, vormen ze daarmee ook een bijzondere bron om maatschappelijke veranderingen te begrijpen. Vanaf 1850 maakte de Nederlandse samenleving een versnelde verandering door, niet alleen op politiek vlak — 1848 was immers het revolutiejaar waarin Thorbecke een ingrijpende grondwetsherziening doorvoerde — maar ook op technisch vlak, met de opkomst van spoorwegen, telegrafie en stoomkracht die het land steeds hechter verbonden. Vinden we deze sentimenten in uitvergroete vorm terug in patiënten-waanvoorstellingen? En zo ja, wat onthult dit over de perceptie van een veranderende wereld?

Een veranderde wereld (1850-1900)

Na een initiële achterstand werden de eerste tekenen van de Nederlandse industrialisatie in de jaren 1840 zichtbaar. Op 20 september 1839 vertrok de eerste stoomtrein, tijdens een plechtstatige inwijding, van Amsterdam naar Haarlem. Langs het traject wapperden Nederlandse vlaggen en verzamelden zich mensen bij wachthuizen en woningen om een glimp van de trein op te vangen. Op het Amsterdamse station bliezen hoornblazers van de schutterij feestelijke tonen, terwijl de trein was versierd met lauwerkransen en stadswapens. Onder luid gejuich vertrok hij met twee locomotieven, de *Snelheid* en

de *Arend*. Volgens de *Avondbode* had de vrees voor de trein inmiddels ‘alle gezag verloren’ — grappig genoeg dezelfde stelling die de *AD*-journalist eerder bij stoomboten had geuit.²⁹ Tien jaar later was het spoorwegennet zo uitgebreid dat heel Nederland binnen een dag te bereiken was. In 1863 spraken velen zelfs van treinreizen als ‘een ware behoefte’.³⁰

Het groeiende spoornet vormt slechts één voorbeeld van de technologische ontwikkelingen die het Nederlandse landschap ingrijpend veranderden. De eerder betreurde achterstand leek ingehaald.³¹ Naast spoorwegen kwamen telegraaflijnen tot stand, de brievenpost werd gesystematiseerd en in 1881 opende de eerste telefooncentrale in Amsterdam. Stoomaandrijving verhoogde het arbeidsvermogen en de productiviteit in fabrieken en de scheepvaart.³² De *Opmerker* schreef in 1880 dat stoommachines ‘de kracht van ongeveer duizend miljoen werkbare mannen’ vertegenwoordigden.³³ Kranten en tijdschriften als de *Rotterdamsche Courant*, het *Algemeen Dagblad* en de *Practische Volks-Almanak* berichtten trots over deze vooruitgang. Dit enthousiasme sloot aan bij het vooruitgangdenken van de late achttiende eeuw, maar nu beschikte Nederland over de middelen om de samenleving daadwerkelijk te moderniseren. Verwacht werd dat technische ontwikkeling niet alleen het landschap, maar ook de levensomstandigheden, de economie en de internationale positie van Nederland zou verbeteren. Een journalist schreef trots dat spoorwegen en telegrafie de natuur konden ‘dwingen tot gehoorzaamheid’.³⁴

Toch was niet alles rozengeur en maneschijn. Net als in de eerdere periode besteedden journalisten aandacht aan de schaduwzijden van techniek. Anders dan toen lag de nadruk nu niet langer enkel op buitenlandse ontwikkelingen. Ook binnenlandse ongelukken, treinen en fabrieksstakingen en rechtszaken kregen ruime aandacht. In het *Algemeen*

Dagblad werd tussen 1850 en 1898 meer dan honderdduizend keer bericht over branden door elektrische toepassingen. Arbeiders vreesden dat machines hun banen zouden innemen. De sociale droom waarin techniek de verschillende standen dichterbij elkaar zou brengen, leek na een eerste golf van successen in de praktijk juist de maatschappelijke klassen verder uiteen te drijven.

Ook binnen het modieuze fenomeen van het magnetisme bleef de dynamiek van fascinatie en vrees bestaan. Magnetiseurs golden nog steeds als beoefenaars van 'tooverkunst, van een onbegrijpbaar wonder'.³⁵ Antonio Regazzoni beweerde proefpersonen met magnetische krachten volledig te kunnen verdraaien.³⁶ Hij bood zijn kennis aan in kostbare cursussen, onder meer aan bekende schrijvers en politici als A.J. Riko (1836-1907) en Jean Pierre Cornets de Groot van Kraaijenburg (1808-1878).³⁷ Regazzoni's spectaculaire demonstraties, waarin lichamen bijna als marionetten werden gebruikt, gaven aanleiding tot angst voor misbruik. Verscheidene magnetiseurs werden in deze periode berecht wegens 'overschrijding zijner bevoegdheden'.³⁸

Ook elektriciteit was onderhevig aan dit dubbele karakter van magie en angst, maar werd, in tegenstelling tot de decennia hiervoor, voor lezers concreter door het potentiële gevaar. De aanleg van koperdraad en telegraaflijnen in steden ging gepaard met de vrees voor schokken en ongelukken. Niet zonder reden, al kreeg de verklaring soms een magisch karakter. Een metselaar raakte zwaar verbrand toen hij een draad vastgreep die zonder isolatie voor zijn huis was aangelegd.³⁹ Dergelijke voorvallen werden soms toegeschreven aan kwade geesten in plaats van aan natuurkundige processen.⁴⁰ Communicatietechnieken zoals de telefoon en telegraaf leidden tot vergelijkbare onrust. Berichten konden worden onderschept, wat leidde tot — herkenbaar in de huidige tijd — discussies

in kranten en zelfs de Tweede Kamer over af luisterpraktijken.⁴¹ Ook de gloeilamp wekte gevoelens van onveiligheid.⁴² Door hun betere verlichting dan raapolielampen, konden vreemden van buiten handelingen binnenshuis zien, wat in feuilletons vaak als onderdeel van spionagepraktijken werd beschreven.⁴³ In werkelijkheid hadden vooral vrouwen het gevoel niet meer veilig te zijn in hun eigen huis door de vermeende inbreuk die lampen en telefoons op hun privacy maakten. Daarnaast veroorzaakten glasbreuken en brandgevaar bij gloeilampen ook reële ongelukken, waardoor praktische risico's de minder rationele angsten versterkten.⁴⁴

De berichtgeving weerspiegelde niet alleen enthousiasme over en angst voor techniek, maar legde ook een vergrootglas op die gevoelens. Lezers bekeken hun nieuwe gloeilamp of telefoon door de bril van dergelijke verhalen. Zo schreef *Het Dagblad van Friesland* in 1881 dat het niet uitgesloten was dat vooruitgang sommige mensen krankzinnig kon maken.⁴⁵

Wanen in 1850-1900: elektrische stroomstootjes en tienduizend stoomschepen

36 van de 410 onderzochte patiënten die tussen 1850 en 1900 in Rotterdamse en Rosmalense gestichten werden opgenomen, leden aan technologische wanen. Dit is een duidelijke toename ten opzichte van de twaalf gevallen in de decennia daarvoor. Achter de deuren van deze ziekenhuizen vertalen de onzichtbare magnetische en elektrische toepassingen zich vooral in vervolgingswanen, terwijl vervoermiddelen die verre reizen mogelijk maakten en werden gezien als een middel om jezelf maatschappelijk op te werken, ruimte boden aan de meest fantastische dromen van zelfverwerkelijking.

In de berichtgeving beweerden magnetiseurs ook in deze periode dat zij met hun krachten lichaam en geest konden besturen en genezen. Ook nu verschenen deze beweringen in uitvergroete vorm in



Afb. 2: Antonio Regazzoni magnetiseert drie vrouwen, zijn “sujetten”, met publiek in de bovenzaal bij Rikkers aan het Wed in Utrecht, op 9 februari 1860. Met aangeplakte tekeningen van Regazzoni en een van de dames.

Tekening van P. van Loon, pen in bruin, recto, 1860.

patiëntenwaanvoorstellingen, zij het in een licht gewijzigde vorm. Niet alleen waren er meer patiënten die zich op deze technieken fixeerden, zij brachten in hun narratieven ook concrete elektrische toepassingen naar voren. De 23-jarige jonkheer E.H.M. meende in 1878 via magnetische krachten over grote afstanden te kunnen spreken, waarbij hij nadrukkelijk aangaf geen hulp nodig te hebben van een telefoon of telegraaf.⁴⁶ Een anonieme patiënte vreesde in 1863 dat haar gedachten via magnetisme werden gelezen, volgens haar op dezelfde manier als telefoongesprekken werden afgeluisterd.⁴⁷ De eerder genoemde Cornelis Sus geloofde dat zijn vervolgers hun magnetische stralingen sterker maakten door de tussenkomst van camera obscura en telefoons. Na een paar jaar keerde zijn angst om in megalomanie. Hij zou de kracht van zijn vervolgers hebben afgepakt en beschikte nu over genezende krachten.⁴⁸ De patiënten gebruikten zo de context van techniek om vervolgingsangst

of grootheidsfantasieën vorm te geven.

Ook elektriciteit behield haar vaste plaats in de waanvoorstellingen, versterkt door het groeiende aantal praktische toepassingen. Patiënten als Willem Frederik Bouman, Albert P. Cornelis en Nicolaas Lammeree verklaarden hun vervolging door elektrische stroomstootjes, gestuurd door vijanden.⁴⁹ Het onzichtbare en alomtegenwoordige karakter van elektriciteit leende zich goed voor deze projecties. Dezelfde onderliggende vervolgingsangst werd telkens in nieuwe technologische vormen gegoten. Bernardus Masthof geloofde in 1880 dat zijn lichaam in een koperdraad was gewikkeld en later zelfs van koper was, een hyperbolische variant van reële elektrocutieangst uit de krant. Telefoon en elektrische verlichting werden daarnaast vooral met spionage-angst geassocieerd. N. van den Toren dacht in 1883 dat ‘tuig’ via de telefoon zijn gedachten kon afluisteren, terwijl Antonie Hilleman stemmen door

de schoorsteen hoorde en brandgevaar vreesde.⁵⁰ De telefoon, nog maar kort na de uitvinding, kreeg zo snel een vaste plek in vervolgingswanen. Ook elektrische verlichting riep dergelijke gevoelens op. Pieter de Vries eiste dat de lampen uitgingen omdat hij dacht dat predikanten hem bespieden, en Anna Guise meende dat iemand haar met een gloeiend lichtje volgde.⁵¹ Opvallend is dat, ondanks de vele krantenberichten over brand door lampen, dit motief nauwelijks in waanvoorstellingen terugkwam. Dat suggereert dat niet alle maatschappelijke emoties rond techniek een directe vertaling vonden in het gesticht. Hier is echter weinig onderzoek naar gedaan, wat aantoonst dat de geschiedenis van wanen nog in haar kinderschoenen staat.

Net als in de eerdere periode kwamen transporttechnologieën vooral voor in groothedswanen. Alois Kohler wilde in 1889 tweeduizend stoomschepen bouwen om naar China te varen. Ook Gerardus van Gils had indrukwekkende ondernemingsplannen. Hij wilde de koningin ophalen en met haar via 'het spoor [in Waspik] doorsteken naar Amerika'. Daar wilde hij 'een stoomjacht, fabrieken, boerderijen en een diergaarde' laten bouwen, want hij meende 'al het geld van Europa' te bezitten.⁵² Angst speelde hier een kleinere rol. Patiënten gebruikten de trein, tram of stoomvaart eerder om grootsheid en macht te verbeelden dan vervolging. Het vormt een sterke illustratie van de relatie met cultuur die de wanen hebben: zelfs in hun meest persoonlijke of waanzinnige denkbelden weerspiegelden patiënten de collectieve verbeelding van vooruitgang en beheersing. Net als in krantenartikelen uit die tijd klinkt in hun verhalen het optimistische sentiment door dat transporttechnologieën niet alleen de wereld verkleinden, maar ook een middel konden zijn om succes en maatschappelijke erkenning te bereiken. Net als in de periode 1790-1850 lijken de wanen een al dan niet gebogen spiegel van

de berichtgeving te zijn, en daarom een bijzondere bron om veranderende ideeën over techniek te analyseren.

Een spiegel van de tijd

Cornelis Sus stelde dat er 'dingen aan het licht' zouden komen als men wanen zou bestuderen. In dit artikel heb ik geprobeerd te laten zien dat wanen inderdaad waardevolle historische bronnen zijn, omdat ze zowel emoties als culturele betekenissen van hun tijd onthullen. Door het perspectief van patiënten centraal te stellen, heb ik onderzocht hoe technologische cultuur de inhoud van waanbeelden beïnvloedde in de periodes 1790-1850 en 1850-1900. Kranten berichtten lovend, kritisch en huiverig over nieuwe technieken; vooral ongrijpbare fenomenen zoals magnetisme, elektriciteit en telefonie werden gevreesd, terwijl vervoermiddelen inhoud gaven aan grootsheidsfantasieën. Die emoties resoneerden in wanen, waarbij patiënten namen en vormen van technieken opvallend snel spiegelde. Tien jaar na de uitvinding van de telefoon verschenen telefoons al in waanvoorstellingen, en het aantal techniekwanen nam sterk toe na 1850, parallel aan de snelle technologische veranderingen. Het meest opvallende, en naar mijn inzicht een originele bevinding, is dat deze wanen niet alleen uiterlijke vormen weerspiegelden, maar ook culturele interpretaties.

Klinische wanen tonen zo de culturele betekenissen van hun tijd, maar in hyperbool. Ze maken emoties en ideeën zichtbaar die in de samenleving subtieler aanwezig waren. Het bestuderen van wanen is daarmee niet alleen emanciperend, maar ook epistemologisch vruchtbaar. Het onthult historische emotiewerelden en culturele betekenissen. Technologische wanen zijn hier een voorbeeld van, maar dezelfde methode is breder toepasbaar op andere vormen van wanen, zoals politieke, religieuze of infestatiewanen. Vier patiënten vreesden

bijvoorbeeld voor 'luie Chinezen', een stereotypering die doet denken aan hedendaagse politieke opvattingen over 'gelukzoekende' migranten en inzicht biedt in de toenmalige beeldvorming over China. Ook valt op dat de politieke context van het revolutiejaar invloed had op de waanvoorstellingen. Zo stelde J.P.R. van Luijngaard in reactie op Thorbeckes grondwet zijn eigen wetsartikelen op, geïllustreerd in zes notitieboekjes. In zijn beleving was hij de rechtmatige opvolger van koning Willem III en in zijn aantekeningen verwoordde hij zijn visie op het vrije woord, de vrije pers en 'des volkswils'. De tekeningen lopen daarbij vaak dwars door de teksten heen, wat de notitieboekjes tot een bijzonder document maakt.

Zo wordt duidelijk dat AI-wanen op zichzelf niet nieuw zijn, noch uitzonderlijk in hun weerslag op de geest

van de psychosegevoelige mens. De ongreepbaarheid en onzichtbaarheid van de snel denkende machine vormen een voedingsbodem, net als de onzichtbare bewegingen van elektronen die elektriciteit opwekken of de ogenschijnlijk magische krachten van hypno-magnetisme, vervolgingswanen. Het is de nieuwste machine in onze geest die een nauwkeurige studie van de angsten en fascinaties in de bijbehorende waannarratieven verdient. En achter de horizon van de toekomst zal altijd wel weer een nieuwe machine opduiken.

Maud Berbé studeerde recent af in de RMA Modern and Contemporary History aan de Universiteit Utrecht. Ze specialiseerde zich in medische geschiedenis en onderzocht in haar scriptie mentale zelfhulp bij 'zenuwachtige' klachten (1870-1920).

Eindnoten

- 1 Dit artikel is een bewerkte versie van mijn bachelorscriptie *Geschiedenis, afgerond in 2023 aan de Universiteit van Utrecht*.
- 2 H. Morrin e.a., 'Delusions by design? How everyday AIs might be fuelling psychosis (and what can be done about it)', *PsyArXiv preprint* (22 augustus 2025) doi:10.31234/osf.io/cmy7n_v5.
- 3 L.Th. Pompe en F.J. van der Kroon, *Verslag van het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen "Coudewater" te Rosmalen, over het vijftienjarige tijdvak van 1870-1885* (Den Bosch 1887) 205.
- 4 F. Oyeboode, *Sims' symptoms in the mind. Textbook of descriptive psychopathology* (5e dr., Nottingham 2014) 97; T. Stompe e.a., 'Old wine in new bottles. Stability and plasticity of the contents of schizophrenic delusions', *Psychopathology* 36 (2003) 6-12, 6; V. Lerner, I. Libov en E. Witztum, 'Internet delusions. The impact of technological developments on the content of psychiatric symptoms', *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 43:1 (2006), 47-51, 48.
- 5 Stompe e.a., 'Old wine in new bottles', 6; Lerner, Libov en Witztum, 'Internet delusions', 48.
- 6 R. Hursthouse, *Ethics, humans and other animals. An introduction with readings* (Londen/New York 2000) 5.
- 7 R. Porter, 'The patient's view. Doing medical history from below', *Theory and Society* 14:2 (1985), 175-198, 181.
- 8 F. Condrau, 'The patient's view meets the clinical gaze', *Social History of Medicine* 20:3 (2007), 526.
- 9 'De voortgang der civilisatie', *Algemeen Handelsblad* 7 mei 1828.
- 10 A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (12e dr., Amsterdam 2006) 14.
- 11 Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 27.
- 12 'Ijzeren spoorweg', *Algemeen Handelsblad* 1 oktober 1831; 'Staten-Generaal', *Algemeen Handelsblad* 13 maart 1838; 'Particuliere correspondentien', *Algemeen Handelsblad* 2 oktober 1833.

- 13 'Engeland', *De Avondbode* 25 mei 1838.
- 14 'De eerste stoomboot', *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* 24 september 1847.
- 15 Idem.
- 16 'Gemengde berigten', *Arnhemsche Courant* 30 december 1815.
- 17 J. Vijselaar, 'Geschiedenis van het genezen. Het dierlijk magnetisme', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 141:3 (1997), 157-161, 157.
- 18 'Wetenschappen, letteren en kunsten', *Koninklijke courant* 6 mei 1807; 'Gemengde berichten', *Arnhemsche courant* 13 december 1815; 'Over het dierlyk magnetismus', *Arnhemsche Courant* 17 juli 1822; 'Maria Nederouw. C. Harloff', *Dagblad van 's Gravenhage* 30 mei 1831.
- 19 'Haarlem' den 17 mei, *Groninger courant* 20 mei 1831; 'De wonder-doctor', *Arnhemsche Courant* 16 april 1822.
- 20 'Zitting der correctioneele regtbank', *Algemeen Handelsblad* 3 april 1832.
- 21 Zie voor de geschiedenis van elektriciteit in de psychiatrie: J. Vijselaar, 'Psyche en elektriciteit', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 62:9 (2007) 744-760, 745; 'Letterkundige en wetenschappelijke nieuwstijdingen', *Bredasche Courant* 9 april 1837.
- 22 'Mengelingen', *Nederlandsche staatscourant* 1 januari 1819.
- 23 'Vermakelijk natuurkundig schouwspel', *Dagblad van het departement der monden van de Maas* 23 maart 1812.
- 24 Stadsarchief Amsterdam (verder SA), 5268, Inventaris van het Archief van de Gemeenteziekenhuizen, inv.nr. 801, Registers met ziektegeschiedenissen van krankzinnigen, A. van Wijk, 8 juni 1844.
- 25 SA, 5268-802, Maximiliaan Leonard Kitzinger, 21 maart 1845.
- 26 SA, 5268-801, Geertruide Peerink, 20 december 1843.
- 27 SA, 5268-800, Jan Pieter Wopstra, 4 januari 1843.
- 28 SA, 5268-802, Lambertus Pebben, 4 mei 1845.
- 29 'Nederlanden', *De Avondbode* 21 september 1839.
- 30 Van der Woud, Een nieuwe wereld, 20.
- 31 Ibidem, 14.
- 32 Ibidem, 40, 44-5.
- 33 *De Opmerker* geciteerd in: Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 69.
- 34 Zie bijvoorbeeld 'Ingezonden stukken', Elektrische verlichting, *Algemeen Handelsblad* 2 december 1884; *Practische Volks-Almanak* geciteerd in: Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 14.
- 35 'Engelse kroniek', *Algemeen Handelsblad* 25 april 1882.
- 36 'Binnenland', Amsterdam, *Algemeen Dagblad* 17 januari 1860.
- 37 'De genenpoel', brief van C.A. Ackers d.d. 13 juli 2002.
- 38 'Somnanbulisme en wetgeving', *Het Vaderland* 6 juni 1871.
- 39 'Toegepaste wetenschap', *Algemeen Handelsblad* 14 november 1889; 'De electriciteit in Amsterdam', *Algemeen Handelsblad* 11 december 1890; 'Gevaren van de electricische geleidingen', *Algemeen Handelsblad* 4 november 1898; 'De electriciteit te Franfort. IV. Electrisch licht', *Algemeen Handelsblad* 6 augustus 1891.
- 40 'Uit den ouden tijd', *Arnhemsche Courant* 31 maart 1881.
- 41 'Conflict van telegraaf en telefoon', *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* 1 juni 1880; 'Hier en daar', *Algemeen Dagblad* 27 maart 1898; 'De telefoonwet', *Algemeen Dagblad* 5 december 1886.
- 42 'De Jordaan', *Algemeen Handelsblad* 19 oktober 1878.
- 43 'Lady Darnel', *Algemeen Handelsblad* 5 augustus 1887; 'De Goudheuvel', *Apeldoornsche Courant* 18 maart 1882.
- 44 'Binnenland. Amsterdam, donderdag 6 maart', *Algemeen Handelsblad* 7 maart 1851; 'Amsterdam, woensdag 9 maart', *Algemeen Handelsblad* 10 maart 1853; 'Allerlei', *Algemeen Handelsblad* 24

augustus 1880.

45 'Korte berigten', *Dagblad van Friesland* 14 mei 1881.

46 Pompe en Van der Kroon, *Verslag van het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen*
"Coudewater", 228.

47 Ibidem, aldaar 230.

48 Ibidem, 205-6.

49 Stadsarchief Rotterdam (verder SR), 230-01, *Archief van het Pest- en Dolhuis, later Stedelijk Krankzinnigengesticht te Rotterdam*, reg.nr. 227, Ontslagen of naar andere inrichtingen overgebrachte mannelijke patiënten: 1854-1895, Willem Frederik Bouman, 13 mei 1891; SR, 230-01-227, Albert P. Cornelis, 23 mei 1889; SR, 230-01-227, Nicolaas Lammeree, 23 mei 1874.

50 SR, 230-01-227, Bernardus N. Masthof, 26 februari 1880; SR, 230-01-227, Antonie Hilleman, 27 maart 1891.

51 SR, 230-01-227, Pieter de Vries, 22 december 1884; SR, 230, reg.nr. 230, Lijsten met inlichtingen betreffende het ziekteverloop bij krankzinnigen, Ontslagen of naar andere inrichtingen overgebrachte vrouwelijke patiënten: 6 april 1858 – september 1893, Anna Guise, 19 oktober 1887.

52 Het is opmerkelijk dat meerdere patiënten het stereotype benadrukken dat Chinezen lui zijn; SR, 230-01-227, Alois B.J.P. Kohler, 20 maart 1889; SR, 230-01-227, Gerardus van Gils, 15 maart 1892.